

Att ge, få och ge igen.

Köp av svart arbete som uttryck för medborgarens relation till staten

Lotta Björklund Larsen

Svart arbete är utbrett i Sverige. Det finns olika uppskattningar av omfattningen av denna samhällsekonomiska företeelse och många tolkningar av orsaken. Omfattningen i Sverige jämfört med andra liknande länder har av vissa ansetts vara mindre (Skatteverket 2006:4:493), av andra större (t.ex. European Commission 2007:284:10; Schneider 1997). De flesta svenskar verkar ha synpunkter på detta samhällsfenomen och förklaringarna till det liksom rättfärdiganden av det är mångfasetterade. En vanlig ekonomisk motivering är att "det är billigare", en mer normativ säger "att alla gör det" och en tredje refererar till det som skall diskuteras i detta kapitel – nämligen medborgarnas krav och förväntningar på välfärdssamhället.

I grund och botten blir ett byte av arbete svart genom att någon part undviker att betala skatt på ersättningen. Antingen är det den som arbetar som undviker att betala skatt utan köparens vetskap, men i de flesta fall är det en överenskommelse mellan bägge parter. Resultatet är entydigt: staten undanhålls intäkter.

Genom att se hur en grupp svenska medelålders män ser på sitt "svartande" skall vi i detta kapitel se närmare på deras förhållande till den svenska välfärdsstaten och kanske även relationen till det allmänna. I fokus står byten och handlingar som är olagliga genom sättet de ersätts på, men som görs moraliskt acceptabla genom olika rättfärdigandelogiker. Detta handlar om att i efterhand skapa legitimitet för sina transaktioner när de formuleras för tredje part, i detta fall för mig som antropolog, men också om att rättfärdiga sitt handlande inför sig själv och den nära omgivningen. Hur rättfärdigar människor att de köper en tjänst utan att betala skatt, helt eller delvis, för den? Hur rättfärdigar de att de köper arbete på ett sätt som inte gagnar den stat de flesta ändå sägs tro på? Rättfärdiganden av svarta byten kan förvisso göras på många olika sätt. Fokus i detta kapitel är svart arbete som uttryck för relationen till staten man lever i, tror på (oftast) – och bör betala skatt till.

”Staten” avses här vara ett överordnat begrepp för all offentlig förvaltning, kommuner och landsting inkluderade. I det följande blir även de gigantiska begreppen stat och samhälle ibland överlappande, men en emisk distinktion görs – dvs. informanternas egen syn på skillnaden mellan de två enheterna. När informanterna pratar om ”staten” så är det i meningen statlig byråkrati och dess representanter. ”Samhället” är bredare och avser det sociala sammanhang de lever i. Både stat och samhälle har dock en tydlig nationell avgränsning.

Denna undersökning vill bidra till förståelsen av svart arbete i Sverige ur ett socialantropologiskt och kvalitativt perspektiv med fokus på köparna av svarta tjänster. Min utgångspunkt är inte att döma, heller inte acceptera, utan att utforska hur svart arbete är en del av människors vardag i Sverige och hur människor resonerar kring det.

Tidigare forskning

De flesta analyser av svart arbete baseras på statistiska metoder och undersökningar. Dessa kvantitativa uppskattningar är osäkra, vilket i stort sett alla rapporter noterar – det handlar ju om dolda transaktioner. Forskningen har delvis kommit till olika slutsatser om vem som deltar i svarta byten och huruvida omfattningen ökar eller minskar. Guibourg & Segendorff (2007) menar att omfattningen ökat i Sverige mellan 1990 och 2004. Danska Rockwoolfonden finner en jämförbar nivå på det svenska svarta arbetet med andra skandinaviska länder (Mogensen 2003:101). Orsakerna ges kulturella förklaringar men anses också bero på myndigheternas relativt omfattande insyn i och kontroll av medborgarnas inkomster jämfört med i andra länder. I Sverige är till exempel den årliga inkomstdeklarationen tämligen automatiserad, vilket gör det svårare att fuska.

Forskningen har även adresserat vilken utbredning svart arbete har i det svenska samhället. Laurin säger sig utmana de populära föreställningarna om skattefusks orsaker, både i den vetenskapliga och politiska debatten. Han finner inget samband mellan inkomst och fusk, ej heller mellan hur mycket man betalar i skatt och ens benägenhet att undanhålla skatt (Laurin 1986). Däremot menar Laurin att den syn man har på andras fusk är en viktig förklaring. Tror man att andra fuskar mycket eller om man har många i bekantskapskretsen som undanhåller skatt, ökar också ens egen villighet att göra detsamma. I en attitydundersökning om ekonomisk brottslighet genomförd för Brottsförebyggande rådet (Brå), konkluderas att den allmänna acceptansen av skattefusk minskat (Wibe 2003). Detta motsäger andra undersökningar, men sätter också fingret på den metodologiska

skillnaden mellan att undersöka det egna fifflet och synen på andras fuskande. Skatteverket har i en omfattande undersökning kompletterat attitydundersökningar med kvalitativa fokusgruppundersökningar (2006:4). Där visas att svenskar är jämförelsevis medvetna om att det är fel att köpa svart arbete. Samtidigt sägs svenskarna allt oftare köpa svart och anses ha en sjunkande skattemoral visavi andra länder även om den fortsatt är bättre än många andra jämförbara länder (2006:4:42).

Fenomen som svart arbete anses svåra att jämföra mellan länder. Svart arbete definieras kontextuellt och nationellt och inbegriper allt det arbete som på något sätt ersätts utanför det legala ramverket. Till exempel anses Storbritannien ha en mycket låg nivå av svart arbete eftersom många tjänster som i Sverige skall beskattas, inte är skattepliktiga där (Mogensen 2003:103). En del av de grupper som deltar i svart arbete befinner sig utanför det etablerade samhället, t.ex. papperslösa immigranter, vilka förhåller sig annorlunda till lagar och regler (Leonard 1998). Det är alltså sällan som själva arbetsuppgiften i sig är i fokus, utan det handlar om hur arbetet utförs, var det sker och av vem tjänsten produceras och distribueras (Castells & Portes 1989:15). Inte minst handlar det om vilka som skall ha del av värdet av ersättningen och hur denna skall fördelas.

Metod

Antropologins föredragna metod och ofta kännetecken är deltagande observation i ett fält eftersom det placerar både forskare och de som forskaren studerar i en "naturlig", social miljö. Svart arbete ser ut att vara en formell tjänst, det är bara ersättningen som är informell och sker på ett ögonblick. Regelrätta byten, som kan anses vara svart arbete, är svåra att observera. Eftersom rättfärdiganden står i fokus i den här studien, lämpar sig emellertid intervjumetoden väl. Men även om svart arbete är utbrett, är det trots allt olagligt och inte helt uppenbart att tala om. Dessutom bör ett etnografiskt fält bestå av människor som har något gemensamt (t.ex. Hannerz 2001, Ortner 1997). Med dessa två utgångspunkter valde jag att intervjua människor som jag redan har en relation till, men som jag samtidigt inte umgås med idag. Inspirerad av antropologen Sherry Ortner's projekt om begreppet klass i USA, där fältet utgjordes av dem hon tog High School examen med 1958 (2003), kontaktade jag de 136 människor jag gick ut 9: e klass med. Vi har en geografisk tillhörighet gemensam, vi har gått i samma grundskola i en svensk småstad och delar några slags rötter och minnen där, men kommer från olika bakgrund och har idag olika intressen, utbildning och samhällssyn. De flesta eleverna bodde i staden, medan ungefär en fjärdedel bodde på omkringliggande landsbygd. Som en av dessa uttryckte det i intervjun: "jag var en av bönderna".

För hela projektet genomfördes 47 etnografiska djupintervjuer med det som idag är en grupp medelålders svenskar om deras syn på samt eventuellt egna erfarenheter av köp av svart arbete (Björklund Larsen 2010). Liksom i mina tidigare erfarenheter med intervjuer om fiffel (Björklund Larsen 2003) har jag inte heller denna gång mött något större motstånd mot att prata om svartköpen trots att det är fråga om oegentligheter (Adler Lomnitz 2004; Williams & Windebank 2001). Snarare verkar människor tycka att det känns bra att berätta om de "svarta" erfarenheter de finner acceptabla, men också ge sin syn på fenomenet i stort. De etnografiska intervjuerna verkade ge dem tillfälle att reflektera över sitt eget beteende (Davies 1995:95).

I detta kapitel har ett urval av intervjuerna gjorts ut för att illustrera svartköpartyperna. Urvalet motsäger inte resultatet i stort, förutom att urvalet för detta kapitel enbart består av intervjuer med män¹. Vi kan kalla dessa män för "grabbarna". De flesta har idag ingen relation till varandra, de lever på landet, i samhällen och städer runtom i Sverige. Deras namn är fingerade i detta kapitel liksom deras yrken, men de har i socioekonomisk förståelse ett liknande yrke i verkligheten. Det är alltså "grabbarnas" rättfärdiganden av sina köp av svart arbete som är i fokus. Men även om mitt fokus är på köparna är det samtidigt uppenbart att det i verkligheten är ganska svårt att skilja dem från säljarna. Ofta är "grabbarna" involverade på bägge sätt i form av byten av tjänster, som också ofta görs med utgångspunkten att det blir billigare. I strikt laglig mening är byten också en typ av svart arbete.

Det var endast en person av alla 47 intervjuade som aldrig sa sig ha ersatt eller bytt en tjänst som kunde sägas vara svart. Noterbart är dock att långt ifrån alla svartköp ansågs vara acceptabla. Trots att i stort sett alla som deltog i denna undersökning sa sig någon gång ha köpt svart, var det långt ifrån alla svarta transaktioner som de ansåg kunde rättfärdigas. De flesta sa så explicit till mig och ville inte heller berätta om allt de varit involverade i – vissa saker kunde helt enkelt inte rättfärdigas. Men det blev också tydligt när de pratade om sina egna svartköp liksom i synen på andras svartande. I vissa fall beskrevs det egna svartandet i termer av byten och hjälp medan andra svartköpares beteende var girigt och "kolsvart". Eftersom undersökningen fokuserar på de svartköp som kan rättfärdigas, blir det av mindre betydelse om de kanske inte berättat om alla svarta byten de gjort.

¹ I min undersökning var män mer involverade i svart arbete än kvinnor och mer villiga att prata om fenomenet (Björklund Larsen 2010:43). Många kvinnor ansåg sig initialt varken involverade eller ha åsikter om svartarbete, men i intervjuerna erinrade de sig ett flertal svartköp som kunde rättfärdigas. Män anses också något mer benägna att köpa svart (Skatteverket 2006:4:33). De sektorer som anses mest utsatta (jordbruk och fiskeri, bilreparationer, transporter samt byggbranschen) har också mest män anställda.

Huvudfrågorna är alltså: Hur rättfärdigar informanterna sina svartköp och vilka svartköp kan rättfärdigas?

Vad är svart arbete?

Skatteverket definierar svart arbete som "det arbete arbetstagare och företagare utför mot ersättning som, trots att den beskattas, inte redovisas till skattemyndigheten" (RRV 1997:59:17). I fokus är fördelningen av ersättningen; om det är "vid sidan om", "utan faktura", "mörkat", "rostfritt", "på trekvarten" eller "KUMRIF" (kontant utan moms rakt i fickan) eller om staten får sin lagenliga del med moms, arbetsgivaravgifter och inkomstskatt.

Det är inte enbart betalning som avses i offentliga definitioner av svart arbete. Andra exempel på svart arbete anses också vara byte av tjänster och varor mellan småföretagare och hantverkare (SOU 1999:69:349), det vill säga utbyten där betalningssättet skulle ha kunnat vara pengar. Detta betyder att i stort sett alla byten av tjänster som har ett ekonomiskt värde, men inte redovisas till Skatteverket, är svarta. Från statens synpunkt skall alltså all inkomst från arbete vara föremål för beskattning. I praktiken är dock inte byten av mindre omfattning och värde eller mellan människor som har en närmare relation av intresse för Skatteverket (Skatteverket 2006:4; se även Skatteverket 2007:1).

Även om ett byte kan anses ha samma värde som en kontant betalning, så ses byten som en mindre allvarlig förseelse. Att byta sätter fokus på den sociala relationen utbytare emellan och ses ofta som ett gammalt och primitivt sätt att handla (t.ex. Humphrey & Hugh-Jones 1992). En tjänst för en gentjänst förknippas ofta med outvecklade marknader, där pengar inte alltid finns tillgängliga (Hart 2005; Ledeneva 1999). Med pengar som ersättning blir skattefusket mer explicit. Inte nog med att en del av pengarna bör betalas i skatt; pengar kan också ses som uttryck för staten i dess roll som garant och sedeltryckare. Pengar är likvida och att ha pengar skapar agens (t.ex. Graeber 2001:94). Ersätts ett arbete med pengar betraktas det som ett köp och blir till en formell marknadshandel, vilket kan ses som att det skapar distans mellan människor (t.ex. Ahrne 2002:105). En kontant ersättning ändrar relationen mellan köpare och säljare liksom deras roll i samhället (Crump 1981:55), att ta emot pengar ger möjlighet att skaffa sig många andra saker. Pengar är också lätta att dela, man kan köpa en del av en tjänst vitt och betala resten under bordet. Detta låter sig inte göras med ett utfört arbete som kompensation.

Reciprocitet: om att ge och få

Att byta människor emellan har beskrivits som ett av de mest grundläggande sociala fenomenen för att skapa relationer mellan människor och därmed samhället. Att ge en sak eller en tjänst skapar förväntningar om ömsesidighet, eller reciprocitet, och upprättar därmed en relation mellan givare och mottagare. Marcel Mauss anses ofta som den som satte reciprocitet på den sociologiska agendan med sin bok *Gåvan* (2002 [1990]). Mauss betecknade byten som "totala sociala fakta" (ibid.:100), och menade därmed att en mångfald av samhälleliga aspekter och institutioner sätts i gång vid varje transaktion. Då en av två parter initierar ett byte, blir dessa människors relation betydligt mer komplicerad. Mottagaren känner sig pressad att ge något tillbaka och det sätter igång en kedja av andra byten - med kortare eller längre tidsperiod emellan. När och på vilket sätt den ursprungliga gåvan återgäldas, formar relationen mellan givare och tagare. Mauss visade med olika exempel från s.k. primitiva samhällen den universella mekanismen med att ge och få, och underströk både friheten och tvånget i gåvan (ibid.). Fokus är alltså på relationen som är resultatet av gåvan. Hur man ger, får och ger igen skapar samhället. En gåva är alltså mycket mer än något av värde som byter ägare.

Gåvans normer är tre: att ge, att ta emot och att ge igen. Vad och hur mycket som i varje givet tillfälle ges är viktigt. Man kan bara tänka sig en middagsgåva. En flaska vin eller en kartong choklad fungerar väl i vårt samhälle. Om flaskan är öppnad eller chokladen har passerat bäst före datum tar gåvan formen av en skymf. En tafflig teckning, en använd bok eller en diamantring kräver speciella omständigheter och särskilda relationer givaren och mottagaren emellan för att skapa en god och vänskaplig relation. En materiell gåva tar sig alltså en mängd olika uttryck, i olika kulturer och mellan olika typer av relationer och grupperingar av människor, men kan sägas vara ett samspel mellan sak och givare (Davis 1992). När en tjänst utförs blir tankegången mer abstrakt då ökat fokus faller på utföraren. Vi kan tänka på barnpassning. Vem som helst kan inte erbjuda hjälp och hur hjälpen ges skapar och ändrar relationen till motparten på ett annat sätt än en sak som givits.

Att ta emot utan att kunna ge igen skapar underläge för mottagaren (Mauss 2002 [1990]:95). Vålgörenhet ger givaren status men kan också såra den som tar emot den. Den utsträckta handen kan resultera i motsatsen, att den inte tas emot eller återgäldas. Det blir en förolämpning vilken också påverkar relationen mellan givare och mottagare (ibid.:17). "Ge lika mycket som du får och allt blir gott" löd ett talesätt bland maorierna på Nya Zeeland. Ett annat citat, mer geografiskt närliggande till oss var den isländska sagan *Hávamál*, som Mauss inleder sin bok med att citera

”Genom gengåvor vänskapen varar längst; om annars det vill sig väl” (1913 vers 41, tre sista raderna).

Medborgarens reciproka relation till staten

Mauss ansåg alltså att relationer genereras av utbytet mellan människor och därmed också det samhälle människor lever i. Att ge och att få igen är ett universellt fenomen och handlar inte enbart om relationen mellan givare och mottagare, utan också om hur människan ingår i ett större sammanhang.

Mauss poängterade även påverkan av att ge och få i hans samtida samhälle, Frankrike för snart 100 år sedan. Han menade att hur vi ger och tar visar i vilken omfattning ett samhälle är rättvist, jämlikt och fredligt (Mauss 2002 [1990]:106). En del av detta givande till det gemensamma består av individens arbete. Samtidigt som var och en arbetar både för sin egen överlevnad och för det gemensammas bästa, skapar detta arbete ett oberoende till andra. Ergo, fredliga samhällen skapas genom att människor arbetar och bidrar till det allmänna samt byter med varandra; enskilt, i grupper (man kan även tänka sig företag eller organisationer) eller som nationer (ibid.). Arbete och skatt bidrar till välfärdssamhället, vilket är skyldigt att ge något tillbaka för denna skatt: försäkring mot arbetslöshet, sjukdom, ålderdom och även döden. Medborgare som arbetar och betalar skatt är i Maussianskt perspektiv reciprocitetsskapande (ibid.:86).

Svart arbete är en typ av skattefusk, då de som köper och jobbar svart undanhåller betalningar till (välfärds)staten. Detta skattefusk rättfärdigas ibland, som vi ska se, i termer av individens relation till staten. I ljuset av medborgarnas reciproka relation till staten kan vi anta att de kanske snarare tar tillbaka något, att de kompenserar, för att upprätthålla en, för individen, rimlig balans mellan gåvor och gengåvor (Björklund Larsen 2010:183 ff.).

Vissa rättfärdiganden av svarta byten kan alltså illustrera ett reciprokt förhållande mellan stat och individ. Mauss intention med ”Gåvan” var att visa att sättet byten utförs på är en illustration av människors moraliska förhållande till det samhälle de lever i (Hart 2007:479). Detta givande och tagande påverkar även hur samhället konstrueras politiskt. Mauss huvudsakliga etiska poäng var enligt Hart att en helt fri marknad var lika utopisk som dess motsats, den helt altruistiska (ibid:481).

Att finna balans mellan att ge och få är ett konstant företagande, både mellan människor och i deras förhållande till det samhälle de lever i.

Kerstin Jacobsson ser också reciprocitet som ett av de moraliska fundamenten mellan människa och välfärdssamhälle. Hon understryker balanstänkandet av att ge och få, men som en pågående process (Jacobsson 2006:19). Viktigt att poängtera är dock att den enskilde medborgaren inte nödvändigtvis resonerar i termer av en ren nyttokalkyl (ibid.:20), utan att byten ”skapar förpliktelser och förväntningar. Kanske också outtalade och förgivettagna föreställningar om prestationer och motprestationer” (ibid.:20-21). På detta sätt, genom reciprocitet, skapar och återskapar medborgaren en moralisk bindning till det välfärdssamhälle hon bidrar till, lever i och nyttjar.

Ett balanserat förhållande

Innan jag går in på dessa olika balanseranden, skall vi inte glömma att det finns olika rättfärdigandelogiker när människor köper svart. Det finns också de som inte tar med staten alls i sina överväganden om varför de köper svart. De uttrycker sig oftast enligt en rent ekonomisk rationalitet och tänker inte in relationen till staten. De är ganska nöjda med sitt liv i välfärdssverige och eventuella svartköp rättfärdigas med att det är billigare, enklare etc. I fokus här står dock de rättfärdigandelogiker som har med relationen till staten att göra. Synen på svartköp kan illustrera medborgarnas idé om hur ett rättvist samhälle skall se ut, genom att understryka hur mycket man skall bidra med och vad man kan begära i gengäld.

I ”grabbarnas” rättfärdiganden av sina svartköp och utförande av arbete som anses svart är detta givetvis en upplevd relation, en ”känsla” om man så vill. Ingen kan mäta den ansenliga mängd transfereringar som finns mellan medborgaren och det välfärdssamhälle han lever i. Det handlar ju inte om en affär på marknaden där skatt betalas och där man får en bestämd påse välfärd i retur. Vad jag dagligen får för mina skattepengar i form av infrastruktur och välfärd och inte minst i vilken omfattning samhället ställer upp om olyckan är framme, är snarare fråga om en känsla.

Utifrån sin upplevda och pågående relation till staten beskrivs dessa grabbars syn på svart arbete, framförallt i rollen som köpare. De har här grovt delats in i fyra typer utifrån hur deras relation till staten gestaltar sig: *samhällsbäraren, balanskonstnären, den irriterade medborgaren* och

avståndstagaren. Typ används här i betydelsen renodlad representant för en grupp individer vars syn på svart arbete uttrycker samma reciproka relation till staten. Det bör understrykas att jag inte på basis av min studie kan göra finns uppskattning av hur stor andel av svenska män som kan tillskrivas respektive typ.

Samhällsbäraren

Samhällsbärarna är en kategori som Skatteverket använt som begrepp för den grupp av människor som "känner ett moraliskt motstånd mot att köpa svart" (Skatteverket 2006:4:33). I denna undersökning poängterar Skatteverket att svartköparna består av "alla samhällsskikt, åldrar och politiska uppfattningar" och delar upp respondenterna i fyra grupper efter hur de förhåller sig till och hur de agerar avseende svartköp.² Samhällsbärarna utgörs i Skatteverkets studie primärt av lågavlönade och lågutbildade, framförallt kvinnor, och av människor som står utanför den arbetsmarknaden (studenter och pensionärer). De har inte råd att köpa vitt men har också mindre behov för tjänster eftersom de inte äger så mycket; deras bostad är t.ex. ofta en hyresrätt. Det är en grupp människor som anses mycket moraliska i sitt förhållande till staten, de följer lagar och regler (i varje fall avseende köp av tjänster) och har socialistiska värderingar. *Samhällsbäraren* är här en ansvarstagande person som gillar det svenska välfärdsamhället och anser att han skall bidra till det. Inte minst är han mycket medveten om sitt bidrag.

Samhällsbäraren i detta kapitel anser sig vara en av dem som ger mer än han får. Han arbetar, betalar sin skatt och bär en större börda i samhället än de flesta andra genom sitt bidrag. Framförallt anser han inte att han utnyttjar speciellt mycket av de tjänster och den trygghet som välfärdsstaten skall ge. Urtypen för *samhällsbäraren* är Bo som absolut inte ha vill något med svart arbete att göra. Han är en civilingenjör och har ett motiverande men krävande arbete med utveckling inom ett högteknologiskt, multinationellt företag. På helgerna kopplar han av med att snickra och fixa med sitt sommarhus. Det han inte kan göra själv det köper han, med faktura understryker han:

Jag gillar inte svartjobb, jag tycker att det handlar om solidaritet. Även om jag definitivt inte är socialdemokrat. Jag är mycket högavlönad och betalar fruktansvärt mycket i skatt, men

² De tre övriga grupperna är *svartköparkärnan* vilka inte har något moraliskt motstånd emot att köpa svart, *samvetsköparna* vilka köper svart men känner att det är fel samt *potentiella köpare* vilka inte har köpt svart men inte känner ett moraliskt motstånd. Grovt räknat är 4 av 10 *samhällsbärare*, 2 tillhör *svartköparkärnan*, 1 är *samvetsköpare* och 3 *potentiella köpare*. Jag har inte använt mig av de övriga gruppbegreppen här, eftersom mitt fokus avser den reciproka relationen till staten utifrån mina informanterns rättfärdiganden.

känner att det är min plikt att göra. Jag får mycket tillbaka, ja, det är väl en del som får mer. Jag kanske inte får så mycket tillbaka som en del andra får, men samtidigt känner jag att vi kommer in i det på så många olika sätt. Vissa har haft tur och vissa har haft otur med de val de gjort och hur de hamnat i livet.

Bo är stolt över att han ger mer än han får tillbaka, något som har beskrivits som statusskapande (Ledeneva 1999:150) eller som Mauss uttryckte det, man blir en person med auktoritet som andra ser upp till (Mauss 2002 [1990]:95). Om någon betalar mer än vad han får tillbaka ger det en känsla av välbefinnande, av överlägsenhet. Motsatsen, att ta emot mer än vad man bidrar med nedvärderar mottagaren i relation till givaren (ibid.:11). På samma sätt anses det ge en känsla av underlägsenhet och beroende (Ledeneva 1998:150).

Bo har funderat en hel del på det acceptabla svartköpet. Han känner väl till lagtexten och vill följa den. Om tjänster byts eller fås skall det vara mer som tillfällig hjälp, utan att ha någon speciell intention. Tjänsten är då inte tänkt som en handel, med direkt ersättning:

Då kan det ju vara en gåva, inte penninggåva utan något annat, kanske en kompis. Att man kanske gör det en gång men inte planerat eller gör det för andra. Då tycker jag inte att det är svart. När det sätts i system, av en person som är hantverkare och gör något och till många och dessutom förväntar sig något i utbyte, då har man gått över gränsen tycker jag.

I Bos resonemang blir intentionen avgörande. Den oplanerade tjänsten som bara görs, som är del av en pågående social relation. Framförallt får den inte leda till en direkt ersättning.

Men det finns också *samhällsbärare* som deltar i svart arbete. De svarta tjänster som de utför och köper nu och då, rättfärdigas i termer av att utjämna övervikten något. De bidrar med mer till samhället än de får tillbaka. Hasse kan statuera exempel. Han har arbetat sedan gymnasiet, har kanske varit sjuk 5-6 veckor i hela sitt arbetande liv som sträcker sig över 30 år. Hasse anser att det lilla som han arbetar eller köper svart är bara ett litet utjämnande av allt det som han dragit in till det samhället, både genom att arbeta och genom att betala skatt. När chansen kommer så är det fint att tjäna lite extra pengar. Det ger en liten guldkant på tillvaron.

Det är klart att man alltid kan önska sig mer, säger Hasse, men han säger sig samtidigt vara ganska nöjd med livet. Bara han få gå på Elfsborgs fotbollsmatcher med sina söner:

Jag tycker att jag kan ha det, ett gott samvete. Gick ur 9:an, jobbat jämt, aldrig sjukskriven. Inte utnyttjat någonting vad jag kan se. Jag måste ju vara en sån, både jag och min fru – vi

måste vara idealiska samhällsmedborgare som jag kan se det. Det skall väl vara att barnen går i skolan? Vi har ett gott samvete om man säger så. Vi är skötsamma.

Det är inte mycket [jag köper svart]. Eftersom jag gör rätt mycket själv här hemma. Kanske haft hjälp av någon elektriker någon gång. Det är inte mycket. Det handlar om nästan ingenting. Däremot har jag fått in några tusenlappar då och då. Det är från några gamla tanter som har svårt att [fixa själva]. Man är på nåt område och jobbar, och så kommer det ut någon och kan inte du hjälpa mig med det. Så kanske man stannar kvar några timmar efter jobbet och gör det då... klipper ett träd eller nåt. Då tar jag alltid ett fast pris. Det kan jag göra. En tusenlapp säger jag och så gör jag det på två timmar. 500 kr i timman... Så kan man göra en sån där liten snajs emellanåt. Men det blir inte så ofta, man orkar inte. Det var annat när man var 25, 30. Man blir tröttare.

Att göra en "snajs" då och då, ger extra pengar samtidigt som han känner att han hjälper behövande att få ett jobb gjort billigare och enklare än om de köpte tjänsten vitt. För även om staten går miste om lite skatt, så hjälper han människor. Men det är också lättförtjänta pengar.

Hasse skulle dock aldrig tänka sig att delta i några mer omfattande svarta arbeten. Det kan vara ett risktagande och Hasse njuter av sitt liv som det är:

Nej, det skulle jag inte våga. Nej, fy sjutton. Åka in på någon domstol och få ett straff och så, det är man väldigt rädd för. Det handlar mer om rädsla. Lite moraliskt också, men mer rädsla än moral.

Han önskar bara att fler vore som honom, som bidrar med mer än de får tillbaka. Även om han då och då köper och arbetar lite svart, känner han sig som en som tillför mer till det allmänna än han får.

Balanskonstnären

Balanskonstnären har till skillnad från *samhällsbäraren* ett mer utpräglat balanserat reciprok förhållande till staten och samhället han lever i. Det skall vara en upplevd balans mellan det som han betalar och det han får tillbaka. Balans i mellanhavande med staten kan uppnås på olika sätt. Från ett betalningsperspektiv tycker balanskonstnären att det ibland är för mycket som går till staten. Momsen på varor och tjänster är för hög, och/eller att för stor del av inkomster av olika slag går till skatt. Att staten tar för mycket av det som upplevs som den privata sfären av samhället. Men det kan också vara motsatt balanserande. Då uppfattas statens utgifter som felprioriteringar, då de gemensamma skatterna går till fel saker. Staten tar för mycket, kostnader som går till administration och annat som inte kommer medborgarna tillgodo. Framförallt är det statens representanter som får

för mycket; för höga löner, för mycket dyrt resande och andra fördelar som den vanlige medborgaren inte åtnjuter i sitt arbetsliv.

Börje är en typisk *balanskonstnär*. Han tycker i grund och botten att det svenska samhället är bra, men den där staten, lokaliserad till Stockholm, har inte förstått vad vanliga människor har behov för. Så Börje betalar sin skatt genom sin vanliga anställning som logistiker på ett stort internationellt företag, men arbetar och byter en hel del tjänster svart också. Han berättar att "spikat på rätt många hus". För detta har han fått material till sitt eget. Det har aldrig varit pengar emellan, säger han, utan han har plockat grejor här och där som kompensation för att han hjälpt att bygga garage och gjutit bottenplattor. Det har varit kompisar säger han, en "fruktansvärd vänkrets" som vet vad han kan. Och alltid finner de något att erbjuda för hans tjänster.

Börje menar att människor alltid har bytt. Det är en naturlig del av livet:

Du fixar det så fixar jag det. Men det anser jag inte att är jobba svart. Men det är i den gråzonen. Om man skall vara hård. Jag tror att det är medfött den här torghandeln. För det är det, det är. Det är byten hela tiden, antingen byter man tjänster eller så byter man pengar. Om det är varor eller tjänster. Har alltid funnits kommer alltid finnas. Går aldrig att [lag]stifta bort det.

Börjes resonemang speglar Mauss syn. Att byta är en universell, mänsklig egenskap. Människor ger och tar, på många olika sätt. Underförstått i detta givande och tagande så strävar man också efter någon typ av utjämning. Men, det är också en transaktion i den meningen att Börje pratar om att han får något för det arbete som han utför, något som han har behov för. Till skillnad från *samhällsbäraren* Bo, så byter Börje systematiskt på detta sätt. Han vet att det är på gränsen till vad som ses som svart arbete, men hans byten rättfärdigas på två olika sätt, båda i Maussiansk anda av reciproka förhållanden. Å ena sidan är det ett universellt byte för att skapa sociala relationer och därmed göra samhället möjligt. Å andra, så är det också ett byte av något som han anser sig behöva. Människor har alltid gjort så; utfört en tjänst i utbyte mot en annan. Börje kan alltså sägas sträva efter balans i sina byten, både med motparten och med samhället i stort.

Börje medger också att han emellanåt har köpt saker för sin firmas räkning, saker som han använt för privat bruk. Men som han säger:

Den lilla bonusen man får den kan man leva gott av. Det är lika mycket fel som de här regeringsgubbarna som tjänar så mycket och inte kan bestämma nåt. Skillnaden är att de betalar skatt på det. Så är det. Jag är kluven när det gäller sånt. Men har man en fast inkomst och betalar skatt på det, sen om man vill ha lite bonus, lite krydda på moset så att säga så tycker jag att det är helt OK.

Börje pratar alltså om att alla skall bidra. Och när man har gjort så är det inte problematiskt att fixa lite svart. Politikerna får alldeles för mycket betalt i relation till deras arbetsinsats och i jämförelse med dem så får människor som Börje för liten inkomst. Då kan han utjämna lite själv, lite svart, för att få det där lilla extra till vardagen. Börje pratar inte enbart i reciproka termer, utan kan även sägas understryka ideerna om jämlikhet i det svenska samhället (Berggren & Trägårdh 2006:51; Daun 2005). Enligt Berggren och Trägårdh delar svenskarna värderingar om jämlikhet och lika möjligheter för alla i samhället. Genom att relatera till en idé om jämlikhet och att det samtidigt finns dem som 'får' mer, kan Börje rättfärdiga sina svartköp. Att ta tillbaka lite blir ett sätt att skapa (upplevd) jämlikhet.

Men det finns tillfällen då det är oacceptabelt att köpa svart även för *balanskonstnären*. Det är av människor som så att säga lever dubbelt av samhället. Börje tog hjälp en gång av en förtidspensionär:

Jo en gång, jag behövde hjälp att stänga av ett rör till panna för jag är så dålig på rörmokeriet. Så ringde jag till en av mina kontakter. Då var det en sjukpensionär som kom. Så tog han betalt av mig och fick han betalt av staten. Honom använde jag bara en gång. Det var en nödlösning. Ja, så tänker man på den gubben då och så tänker man hur man skulle göra själv och nästa gubbe, nej det är inte bra. Men gör man rätt för sig och betalar den skatt och alltihop och inte livnar sig på socialbidrag och jobbar svart, då tycker jag att det är åt helvete fel. Men gör man rätt för sig och betalar de skatter man ska och tar undan litegrann till sig själv, annars skulle vi inte ha någon företagsamhet i Sverige om det inte vore för detta.

Hur kan detta legitimeras? Börje tycker ju inte att det är fel att köpa svart en gång emellanåt, just för att utjämna lite. Men att vara förtidspensionär betyder att han inte kan arbeta. Det är därför att han får sin pension, välfärdssamhället ställer upp för honom. Det har inte Börje i princip något emot. Men om förtidspensionären också arbetar utan att bidra till det allmänna, blir hans agerande helt oacceptabelt. I reciprok mening tjänar han dubbelt på Börje. Han får ju pension från staten, från det allmänna som Börje varit med och betalat till. Men även om sjukpensionären arbetar, bidrar han inte alls eftersom han inte betalar skatt. Han bara får och får, vilket blir till tagande i dubbel bemärkelse. Som Mauss skrev, gåvans norm är tre; att ge, att få och att återgälda. Den svartarbetande sjukpensionären tar enbart, och det han borde ge behåller han för egen räkning (se även Skatteverket 2006:4:31).³

³ Skatteverket undersökte acceptansen av att köpa svartarbete i förhållandet till vem utföraren är. Att anlita en nära släkting ansåg hälften vara OK och för dem som köpt svart var motsvarande siffra mer än två tredjedelar. Detta kan jämföras med en utförare som får A-kassa, sjukersättning eller socialbidrag där enbart 3% ansåg det acceptabelt (Skatteverket 2006:4).

Den irriterade medborgaren

Balanskonstnären utjämnar för att han tycker att det han givit till samhället inte återgäldas som det bör. Det tar *den irriterade medborgaren* till utgångspunkt när han rättfärdigar sina svartköp. Han funderar inte primärt över sitt eget bidrag, utan är mer missnöjd med hur hans egna och även andras medel används.

"*Den irriterade medborgaren*" är ett begrepp jag lånat av Göran Ahrne som beskrev medborgarnas syn på byråkratin (Ahrne 1985). Han skriver att "irritation är en något ogripbar stämning, en känsla av maktlöshet och missnöje, utan att man riktigt kan peka på var felet ligger" (ibid.:71). *Den irriterade medborgaren* hittar många fel på hur staten bringar in skatt och framförallt i hur dessa skattemedel distribueras. Hans relation till staten är inte *balanskonstnärens*, han tror inte att han kan utjämna. Istället tar han saken i egna händer och köper svart där han kan.

Larry var först lite osammanhängande att förstå när vi började prata om svart arbete i relation till den svenska staten. Hans tidigare avslappade attityd och jovialiska ton försvann. Istället framstod en tämligen desillusionerad person. Det kan ses som en *irriterad medborgares* missnöje med byråkratin som helhet (Ahrne 1985:55), vilken här tar sig uttryck i att delta i allt möjligt slags svart arbete. Larry är en av dem som har både arbetat och köpt svart arbete i stor omfattning:

I vissa fall tror jag att det kan vara en form av hämnd... mot statsapparaten då. Man ser ju själv då att det fuskas ju på en högre nivå, alltifrån riksdagsledamöter som går i tjänst då det finns ett system med barnledigheter och arbeten då. Pengar som man aldrig skulle kunna tänka sig. Varför skulle inte jag kunna göra det om någon annan kan. Det tror jag är en stor bit. Sen är det den där hämnden då, som inte någon annan har med att göra. Den där pengarna då, fick den rakt in, det känns lite roligare för mig att göra nåt skoj för det. De där pengarna gick till min semester i många år.

Larry arbetar i kustbevakningen, ett jobb som betyder att han arbetar flera dagar i rad följt utav en längre ledighet innan nästa arbetspass. Dessa ledigheter har han länge utnyttjat till att jobba svart; han har kört lastbil för en kompis, han har fällt träd och tagit med diverse andra arbeten som gett extrainkomster. Det var svårt att få någon att betala vitt när de hör om möjligheten att få samma jobb utfört för en tredjedel. Larry berättar hur man kom överens om att köp skulle vara svart:

Jo, man kanske sa svart, utan kvitto, vid sidan om, skall nåt av pengarna gå till Stockholm?
Jo, jag tror att jag sa det en gång. Jag har skickat alldeles för mycket pengar till Stockholm sa jag. Då var det liksom man hade en gemensam fiende plötsligt. Då gick det mycket lättare.

Att hitta en gemensam nämnare gjorde svartjobbet mycket lättare att avtala. Dels var det billigare, mycket billigare för köparen, och Larry har ju redan sitt på det torra med sitt heltidsjobb. Att lägga skulden på någon annan, någon som dessutom är lokaliserad långt borta, där makten sägs befinna sig, gjorde att handeln kunde avtalas med ett leende på läpparna. Både säljare och köpare anser sig ha kunnat rättfärdiga en bra affär.

Denna typ av affär kan sägas vara ett uttryck för "kulturell intimitet" som Michael Herzfeld har skrivit om (2005). Hans empiri baseras framförallt på fältarbete bland grekiska fåraherdar, men han menar att det inte är en speciell grekisk företeelse. Kulturell intimitet beskrivs som ett maktspel, där framförallt det oppositionella till nationalstaten tonar fram i referenser till gemensamma symboler. Dessa symboler kan användas och tolkas på olika sätt allt efter intressen, resurser och aktörernas önskemål (Herzfeld 2005:25). Kulturell intimitet beskrivs vara ett sätt att inse att man inte lever som man lär, men också att kunna leva med denna insikt. Man vet vad som är fel och vad det har för påverkan på samhället, och man kan leverera överbevisande argument för varför man valt att göra på detta sätt. På detta sätt är kulturell intimitet kontextuellt skapad.

Att utpeka staten som en gemensam fiende är givetvis en påhittad motståndsfigur. Det är ju dessutom kommunen som står för det mesta dagliga välfärdsservicen. Samtidigt är staten så mycket mer än skatteindrivare och resursfördelare. Staten har dock inte samma innebörd för alla (Herzfeld 2005:9) och även om statsapparaten ses som motståndare, så förstärker man den också genom att konstant tala om den (ibid.:10).

Som Larry säger:

De lurar mig överallt, men jag tar tillbaka lite. Jag minimerar skadan. Jag skulle vilja se att den som bestämmer, har makten ... jag har varit hemma och jobbat hos folk som arbetar på Skatteverket. Tänk om de visste detta säger de och skrattar. OK, så vem skall skämmas mest i detta läget? Kanske jag som varit så ful så jag frågar. Jag vet inte?

När Larry och hans svartköpande Skatteverksanställda finner en gemensam nämnare i en olaglig handel behöver de inte nödvändigtvis ses som *avståndstagare* till staten. Om vi ser deras agerande som uttryck för kulturell intimitet kan de genom sin svarshandel i rollen som vanliga människor och inte som statsanställda, förstärka idén om det svenska välfärdssamhället (jfr. Herzfeld 2005:216). Skattefusk blir paradoxalt nog något som kopplar människor tätare samman i ett samhälle, även om

det är genom handlingar som statsapparaten som representant för samhället, bör komma tillrätta med.

Larrys rättfärdiganden av sina svartjobb understryker också spänningen mellan att ge och att ta; i privat såväl som offentlig roll. Larry bidrar inte till det allmänna när han tjänar svarta pengar vid sidan om sitt vanliga kustbevakningsuppdrag. Men det gör inte köparna heller. De bör betala moms samt ett dyrare pris till Larry eftersom det också skall täcka sociala avgifter och inkomstskatt. Så inte heller köparna bidrar, inte ens om de arbetar med att driva in och kontrollera skattebetalningar. Larry kan givetvis inte låta bli att undra över dubbelmoralen i en sådan här affär, vilket också understryker hans rättfärdiganden som en *irriterad medborgare*. Larry förhåller sina egna intressen i relation till hur han upplever att andra tar hand om sina (Mauss 2002 [1990]:89). Alla tar av det gemensamma, även de statsanställda – vilket Larry också är. De balanserar inte upplevda tillkortakommanden, för det finns i deras ögon inget möjlighet att uppnå balans. Istället tar de tillbaka där det är möjligt.

David är rörmokare och arbetar även i byggbranschen, en sektor där svart arbete anses vanligt förekommande (t.ex. Brå 2007:27:7; RRV 1997:59:231). Han berättar om ett av dessa i hans mening fåniga beslut som bara gör att skattefusket tar en något annan form.

Den branschen jag är i är känslig för politiska beslut. Nu har det kommit, nu är det igen ROT-avdrag. Ett tag var det differentierad moms på material och arbete, då var det ingen jäkel som skulle ha material utan en jävla massa arbetstimmar istället. Då skulle man hålla på med sån skit och trixa med det.

Så David gör som han menar att alla andra gör när han bokför. Han anpassar sig efter ytterligare en ändring i regelverket och gör det så billigt som möjligt för kunden och får så ut detsamma som vanligt. I en period infördes olika momsbelopp på arbete och material med syfte att stimulera arbete. Enligt David blev konsekvensen att man lade på extra arbetstimmar på fakturan och priset för arbetsmaterial blev betydligt lägre än annars, kanske under inköpspris. Enligt bokföringen görs all vinst på arbete vilket medför ökad skattereduktion och inget överskott fås på att sälja material. Verkligheten ser annorlunda ut. Detta blir en rent bokföringsteknisk åtgärd, företagets vinst på hela entreprenaden kan förbli oförändrad men kunden får det billigare eftersom hela arbetskostnaden subventioneras med statsbidrag. Staten kan sägas betala mellanskillnaden.

David hade mängder av anekdoter om svart arbete och kunde rättfärdiga sitt eget deltagande på många sätt. Han var nöjd med många svarta affärer han gjort och pratade gärna om dem som smarta men också i termer av rättfärdiganden i förhållande till staten. Hans sätt att uttrycka sig kan vara ett sätt att prata om detta som att "reciprocitet är ett uttryck för en elegant kombination av egenintresse med åtaganden i det sociala livet" (Komter 2007:103, min översättning; se även Leonard 1998:110). Att skylla på staten och dess felaktiga distributionsmekanismer kan vara ett sätt att skylla sitt egenintresse. David ger även en annan förklaring:

Det handlar väl lite om varifrån man kommer, vilken kultur man har. Det är nog kulturellt betingat. Det är fult att stjäla men inte från staten. Det är ju någonting som vi har, det är kanske vårt sätt att protestera lite. Det har väl alltid varit lite legitimt att stjäla från staten. Lyckas du med ett avdrag framförallt, då är du en stjärna. Några extra mil så. Det står ju till och med tips i tidningen hur man skall bära sig åt.

Detta är enbart en av Davids många historier. I förhållande till den tidigare distinktionen mellan stat och samhälle, blandar han dessa begrepp. Staten blir i hans ögon uttryck för allt det som är fel med samhället i vidare mening. Han säger sig vara ganska trött på hur samhället fungerar idag och säger i slutet av intervjun:

Jag vill betala mitt hus, jag vill bli fri och inte ha med omvärlden att göra. Vilket som ibland skulle kännas som jävligt skönt.

När David funderar på detta, närmar sig hans förklaringar den sista av typerna - *avståndstagaren*.

Avståndstagaren

Avståndstagaren förnekar samhället. Han har fått nog av det på många sätt. Han känner sig sviken av staten, av samhället och även av andra medborgare. Enligt *avståndstagaren* är det inte bara staten som prioriterar fel. Det gör även alla andra som står upp för staten. De kanske delar uppfattning om vad som är rätt och fel, men framförallt anser *avståndstagaren* att staten och dess representanter inte följer denna moraliska kompass. Idéerna följs inte av praktiker och man lever inte som man lär, något även Larry pekade på som irriterad medborgare.

Niklas, som arbetar som lärare, tycker att svart arbete är fel. Men han tror sig förstå varför en del befattar sig med detta:

Jag bara känner att... nej, jag utgick egentligen från mig själv, jag satte mig själv i en hypotetisk situation. Jag känner att om samhället skulle kastat mig på soptippen, om de har

inte hjälpt mig då skulle jag känna att vad fasen nu skiter jag i detta, då skulle man göra okontrollerade saker. Att man då köper svart eller jobbar svart eller vad som helst. Den barriären blir inte viktig till slut. För man har inte känt någon slags samhörighet. Det tror jag. Sen är det givetvis olika från person till person var den gränsen går.

Johan var en av dem som kan illustrera vad Niklas funderade på. Johan känner inget stöd från samhället. Livet har handskats hårt med honom. Han känner sig övergiven av och besviken på samhället och dess representanter. För inte så länge sen förlorade han sitt företag i en konkurs. Nu försöker han arbeta som en slags handelsgrossist. Jobbet i sig gillar han inte, men det har en fördel: han bestämmer över sig själv. Tidigare arbetade han som basist i olika band, fick en hel del uppdrag men har också hankat sig fram på diverse andra jobb:

Från början när jag spelade, man är ju uppvuxen i Sverige och har ju Olof Palme ringande i bakgrunden. Och jag kände någonstans ett dåligt samvete för de här svarta spelningarna jag hade. Kanske inte så mycket, det var annat jag hade mer samvete för. Men det klingade av, genom att det inte fanns nåt annat sätt att få en spelning på. De förklarade att då får jag ta en annan grupp, skall jag betala arbetsgivaravgifter och så vidare så blir det bara en 50-lapp kvar och det vill inte ni ha. Så måste man öka på och det blir helt omöjligt. Sen har jag ju haft vita jobb och en hel del vita spelningar också för den slags del. Men sen har det bytts ut mer och mer, jag har blivit äldre och mer intresserad av hur samhället sköts och jag har röstat ett par gånger och jag har funderat över mycket och mycket känns väldigt konstigt, så har det blivit ett sätt att ta sitt fördelningspolitiska ansvar. Jag har stora skulder efter att jag har blivit blåst på den här firman. Vi satt hos revisorn och jag fick inte ett öre, det var mitt stora nederlag då. Så försökte jag rädda firman och blev ansvarig på nåt sätt osv., osv. Det är inget jag bryr mig om, det är inget som stör mig alls nu, kriminalen kunde ingenting göra även om jag ringde och tjatade. Men jag litar mycket, mycket mer på min egen fördelningspolitiska förmåga än om vi tar Göran Persson.

Detta var 2004 och Johan förkroppsligade staten i dåvarande statsministern. Genom sitt avståndstagande kan Johan sägas vara alienerad från samhället. Inte i marxistisk mening genom arbetet, men snarare i ett Maussianskt perspektiv, av att ha givit och inte fått det som borde givits honom tillbaka (Graeber 2001:162). Genom att undvika att ge, tar Johan avstånd från både andra människor och från staten. Han överlever på att sälja varor som han är fulltsändigt likgiltig inför. Dessa handlingar skapar ingen reciprocitet till köparna, utan ger honom enbart en inkomst att överleva på, med så liten kontakt som möjligt med samhället i stort.

Dessutom ligger Johan i en vårdnadstvist med sin före detta fru. För Johan var det inte enbart samhället som stod i skottgluggen, människor i allmänhet och kvinnor i synnerhet kände han sig

mycket besviken på. Han hade valt att inte lyssna på eller läsa något i media på sex månader och ville helst vara ensam eller tillsammans med sin åttaårige son som han stolt visade fram ett foto på.

Vårdnadstvisten är han säker på att förlora. Johan berättar att han tagit time-out från samhället. Han tycker att både staten och samhället i stort har svikit honom. För att överleva både arbetar och köper han svart arbete. Framförallt vill han ha så lite som möjligt med samhället att göra. Han får ju inte det han behöver, varför skall han då bidra? Någon form av reciprocitet är uppenbart viktigt, både för relationen till staten och till samhället. (Se även kapitel 5 om vad känslan av utanförskap får för konsekvenser för relationen till samhället.)

Avslutande diskussion

Genom att studera varför svenskar köper svart arbete har fyra slags förhållande till välfärdsstaten skissats. Genom sina rättfärdiganden beskriver "grabbarna" i min undersökning det svarta arbetet som de tycker är legitimt. Rättfärdigandelogikerna skiljer sig åt, men gemensamt är deras relation till staten ses som ett reciprok förhållande. Deras rättfärdiganden ger uttryck för fyra typer av reciprocitet. Även om jag studerat Sverige är dessa typer inte nödvändigtvis är förbehållna Sverige. Även om begreppet svart arbete är svenskt och förhåller sig per definition till svensk lagstiftning, så är fenomenet universellt och finns överallt där arbete lagstiftas och beskattas.

Även reciprocitet är universellt. Mauss använde sällan reciprocitet som analytiskt begrepp (Hart 2007:481). Istället diskuterade han vad det är som gör att människan känner sig tvungen att ge något i retur. Vad är det som "tvingar" oss att byta? Mauss beskrev det som gåvans tre normer: att ge, att få och ge igen. Att ge igen har en dubbel betydelse på svenska vilket de fyra typerna här på var sitt sätt har givit uttryck för.

Samhällsbäraren känner att han ger mer än vad han får. Men det är hans plikt som medborgare eftersom det är honom givet vissa egenskaper som inte alla fått. Bo är smart, har en god utbildning och ett högvärlönat jobb. Hasse har ett praktiskt jobb, men är sällan sjuk, arbetar och betalar sin skatt. Därför har de möjlighet att ge mer, vilket för dem både är en pliktkänsla men också ger status och en känsla av att vara föredöme.

Balanskonstnären eftersträvar ett förhållande som baseras på att ge lika mycket som man tar. Där detta inte kan uppnås, så kan man genom att delta i svart arbete på olika sätt utjämna känslan av att ha gett mer än vad man får ut av staten. Men detta balanserande måste utföras med en viss "fingerspitzgefühl". Både *samhällsbäraren* och *balanskonstnären* uppfyller gåvans tredje norm i dess ursprungliga betydelse; att ge igen för att fortsätta en fruktbar och givande relation.

Den irriterade medborgaren däremot ger igen för gamla oförrätter. Han gör det på två olika sätt. Framförallt upplever han att staten tar där den har möjlighet. Skatteregler och lagar går aldrig att göra rättvisa för alla och statens selektiva detaljregler gör det omöjligt att skapa en reciprok balans mellan medborgare och stat. För det andra felprioriterar staten i sina utgifter. För *den irriterade medborgaren* är det ingen balans i bytesförhållandet till det samhälle han lever i. Det rättvisa samhället präglad av reciprocitet som Mauss skissade ter sig då som en utopi. Ett samhälle kan aldrig byggas på balanserad reciprocitet menar *den irriterade medborgaren*, eftersom det alltid finns människor som får mer än de ger, eller tar mer än de bör få.

Avståndstagaren befinner sig i samma fåra men har ett mer extremt förhållande. Han vill uttryckligen inte ge något mer till samhället. Hans erfarenhet visar på att det inte fungerar. Både stat och samhälle tar där de kan från honom. Både stat och samhälle har missbrukat lagar och regler för att ta ifrån honom. Därför tar han avstånd, innan de tar ännu mer.

Vad var och en skall bidra med, hur mycket och när i livet detta bidrag skall bestå av finns det många synpunkter på. Att se på relationen mellan staten, samhället och de medborgare som konstituerar dessa som utslag av olika sorters reciprocitet, visar på en grundläggande syn grabbarna har på det samhälle de lever i. Reciprocitet som begrepp ger inte hela bilden till varför svenskar köper svart arbete, men det kan illustrera den spänning som finns mellan att ge och få, människor emellan och mellan människan och det allmänna hon bidrar till och får ifrån.

Litteratur

Adler Lomnitz, Larissa (2004) "Family, Networks and Academics", *Ethnos* March 69(1): 113-126.

Ahrne, Göran (1985) *Den irriterade medborgaren. Arbetsrapport från projektet Byråkrati och makt i Krångelsverige*. Stockholm, Sociologiska institutionen, Stockholms universitet.

Ahrne, Göran (2002) "Vad kan man göra med pengar?" i Ahrne, Göran and Richard Swedberg (red) *Ekonomi i samhället - ekonomisociologiska perspektiv*. Lund: Studentlitteratur: 103-120.

Berggren, Henrik and Lars Trägårdh (2006) *Är svensken människa? Gemenskap och oberoende i det moderna Sverige*. Stockholm: Norstedt.

Björklund Larsen, Lotta (2003) "Robin Hood och rättvisan: om småfiffel i det moderna samhället" i Garsten, Christina och Kerstin Sundman (red) *Moderna människor. Antropologiska perspektiv på samtiden*. Malmö: Liber.

Björklund Larsen, Lotta (2010) *Illegal yet Licit. Justifying Informal Purchases of Work in Contemporary Sweden*. Stockholm: Acta Universitatis Stockholmiensis.

Brå (2007:27) *Organiserat svartarbete i byggbranschen*. Stockholm: Brottsförebyggande rådet.

Castells, Manuel and Alejandro Portes (1989) "World Underneath: The Origins, Dynamics, and Effects of the Informal Economy" i Castells, Manuel, Alejandro Portes and Lauren A. Benton (red) *The Informal Economy: Studies in Advanced and Less Developed Countries*. Baltimore: The John Hopkins University Press.

Crump, Thomas (1981) *The phenomenon of money*. London: Routledge, Kegan & Paul.

Daun, Anders (2005) *En stuga på sjätte våningen: Svensk mentalitet i en mångkulturell värld*. Eslöv: B. Östlings bokförlag Symposion.

Davies, Charlotte A. (1999) *Reflexive Ethnography: A Guide to Researching Selves and Others*. New York: Routledge.

Davis, John (1992) *Exchange*. Buckingham: Open University Press.

European Commission (2007:284) *Undeclared Work in the European Union. Special Eurobarometer 284*.

Graeber, David (2001) *Toward an anthropological theory of value: the false coin of our own dreams*. New York: Palgrave Macmillan.

Guibourg, Gabriela and Björn Segendorff (2007) *The Use of Cash and the Size of the Shadow Economy in Sweden*. Stockholm: Riksbank Research Papers Series no 204.

Gupta, Akhil and James Ferguson (1997) "Discipline and Practice" i Gupta, Akhil and James Ferguson (red) *Anthropological Locations. Boundaries of a Field Science*. Berkeley: University of California Press: 1-46.

Hart, Keith (2005) "Money: one anthropologist's view" i Carrier, James G. (red) *A Handbook of Economic Anthropology*. Cheltenham, U.K.: Edward Elgar: 160-175.

Hart, Keith (2007) "Marcel Mauss: In Pursuit of the Whole. A Review Essay", *Comparative Studies in Society and History* 49(2): 473-485.

Hávamál (1913) [Erik Brates](http://sv.wikisource.org/wiki/Den_Höges_sång) översättning från fornisländskan. http://sv.wikisource.org/wiki/Den_Höges_sång 16.6.2010.

Herzfeld, Michael (2005) *Cultural Intimacy: Social Poetics In The Nation-state*. New York: Routledge.

Humphrey, Caroline and Stephen Hugh-Jones (red) (1992) *Barter, exchange, and value: An anthropological approach*. Cambridge: Cambridge University Press.

- Jacobsson, Kerstin (2006) *Durkheims moralsociologi och välfärdsstaten*. Score research report 2006:3, Stockholm.
- Komter, Aafke (2007) "Gifts and social relations: The mechanisms of reciprocity", *International Sociology* 22(1): 93-107.
- Laurin, Urban (1986) *På heder och samvete: Skattefuskets orsaker och utbredning*. Stockholm: Norstedts.
- Ledeneva, Alena (1998) *Russia's Economy of Favours: Blat, Networking and Informal Exchanges*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Leonard, Madeleine (1998) *Invisible Work, Invisible Workers. The Informal Economy in Europe and the US*. London: MacMillan Press Ltd.
- Mauss, Marcel (2002 [1990]) *The Gift* (trans.) W.D. Halls. London, Routledge.
- Mogensen, Gunnar V. (2003) *Danmarks uformelle økonomi. Historiske og internationale aspekter*. København, Spektrum.
- Ortner, Sherry (1997) "Fieldwork in the Postcommunity", *Anthropology & Humanism* 22(1): 61-80.
- Ortner, Sherry (2003) *New Jersey dreaming: capital, culture, and the class of '58*. Durham: Duke University Press.
- RRV [Riksrevisionsverket] (1997:59) *Svart arbete. Arbetstagare och företagare. Insatser*. Stockholm: Riksrevisionsverket.
- Schneider, Friedrich (1997) "The Shadow Economies of Western Europe", *Journal Institute of Economic Affairs* 17(3): 42-48.
- Skatteverket (2006:4) *Svartköp och svartjobb i Sverige. Del 1: Undersökningsresultat*. Stockholm: Skatteverket.
- Skatteverket (2007:1) *Svartköp och svartjobb i Sverige. Del 2: Möjliga åtgärder mot svartarbete och bidragsfusk*. Stockholm: Skatteverket.
- SOU (1999:69) *Individen och arbetslivet*. Stockholm: Statens offentliga utredningar.
- Wibe, Sören (2003) *Attityder till ekonomisk brottslighet 1988 och 2001. Resultat av en enkätundersökning*. Stockholm: Brottsförebyggande rådet.
- Williams, Colin C. and Windebank, Jan (2001) "Beyond profit-motivated exchange: some lessons from the study of paid informal work", *European Urban and Regional Studies* 8(1): 49-61